

П'єр Адо

ЩО ТАКЕ АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ?

З французької переклав
Сергій Йосипенко

Київ
Культурна Асоціація
«Новий Акрополь»
2014

II

ПОЯВА ПОНЯТТЯ «ФІЛОСОФУВАННЯ»

Свідчення Геродота

Можна бути майже впевненим, що досократики VII та VI століття до Різдва Христового, наприклад Ксенофан чи Парменід, а можливо навіть (всупереч певним античним, але досить спірним свідченням)

¹ Платон, Софіст, 222 а – 224 d; Аристотель, Заперечення софістів, 165 а 22.

і Піфагор¹ та Геракліт², не знали ні прикметника *philosophos*, ні дієслова *philosophhein* (філософувати), ні, тим більше, слова *philosophia*. Ці слова, насправді, цілком правдоподібно з'являються лише у V столітті, за «доби Перикла», коли Афіни вирізняються водночас як своєю політичною перевагою, так і своїм інтелектуальним впливом, в часи Софокла, Евріпіда, софістів, а також в часи, коли, наприклад, історик Геродот, що походив з Малої Азії, після своїх численних подорожей приїжджає жити у славетне місто. І, можливо, саме у його творчості ми зустрічаємо першу згадку про «філософську» діяльність. Геродот розповідає про легендарну зустріч Солона, афінського законодавця (VII–VI століття), одного з тих, кого називали сімома мудрецами, із Крезом, Лідійським царем. Останній, пишаючись своїми могутністю та багатствами, звертається до Солона з такими словами:

Дорогий мій афінянине, до нас дійшли певні чутки про твою мудрість (sophiês) і про твої мандри; твоє прагнення до набуття знань (philosophêôn) і цікавість змусили тебе відвідати багато країв³.

¹ Див. різні погляди на цей предмет: Joly R. Le thème philosophique des genres de vie dans l'Antiquité classique. — Bruxelles, 1956; Burkert W. Platon oder Pythagoras? Zum Ursprung des Wortes «Philosophie» // Hermes. — 1960. — Bd. 88. — S. 159–177; Vogel C.J. de Pythagoras and Early Pythagoreanism. — Assen, 1966. — P. 15, 96–102. Я, так само як і Вальтер Буркерт, вважаю, що анекдот, розказаний Гераклітом Понтійським (Діоген Лаєрцій, I, 12; Цицерон, Тускуланські бесіди, V, 8; Ямвліх, Життя Піфагора, 58) є проекцією на Піфагора Платонового поняття *philosophia*.

² Геракліт, В 35 (Dumont, p. 134; див. примітку Ж.-П. Дюмона на с. 1236 цього видання, який висуває сумніви щодо автентичності слова «філософ»); про те саме див.: Diels-Kranz, Die Vorsokratiker, Bd. I. — Dublin-Zürich, 1969. — P. 159.

³ Геродот, Історії, I, 30 / Пер. А. Білецького.

Ми бачимо тут, що тоді являли собою мудрість та філософія. Подорожі, до яких вдався Солон, не мали іншої мети, аніж пізнавати, здобувати широкий досвід реалій та людей, відкривати водночас різні краї та звичаї. З цього приводу слід зазначити, що досократики, здається, вже позначали свої розмірковування як *historia*, тобто збирання відомостей¹. Такий досвід міг зробити з того, хто його здобув, доброго суддю у справах людського життя. Ось чому Крез запитує Солона, хто, на його думку, є найщасливішою людиною. І той відповідає йому, що ніхто не може бути названий щасливим доти, доки не закінчиться його життя.

Відтак Геродот засвідчує існування слова, яке, можливо, було вже модним, в будь-якому разі повинно було стати таким у Афінах V століття — Афінах демократії та софістів. Після Гомера складні слова, що містять слово *philo*, служили назагал для позначення схильності того, хто вбачає інтерес, задоволення чи мету свого життя у присвяченні його певній діяльності: *philo-posia*, наприклад, це здатність отримувати задоволення від напоїв та інтерес до них; *philo-timia*, це прагнення до отримання почесностей; *philo-sophia*, таким чином, буде інтересом до *sophia*².

Філософська діяльність, гордість Афін

Афіняни V століття пишалися тією інтелектуальною діяльністю, тим інтересом до науки та культу-

¹ Див. вище, с. 17; якщо Геракліт і справді говорив про філософів у своєму 35 фрагменті (див. прим.2 до с. 23), то у цьому разі варто зазначити, що він пов'язував філософію з таким збиранням відомостей

² Про слово *philosophos* див. також: Havelock E.A. Preface to Plato. — Cambridge, Mass., 1963. — P. 280–283; Burkert W. Platon oder Pythagoras... — S. 172.

ри, які розквітнули у їхньому місті. У «Поховальній промові», яку в тексті Фукідіда Перикл виголошує на честь перших вояків, що загинули в Пелопонеській війні, він — афінський державний діяч, у таких термінах хвалить спосіб життя, прийнятий у Афінах: «Ми любимо красу з простотою та мудрість без кволості»¹. Два вжитих тут дієслова містять *philo*: *philokalein* та *philosophhein*. Зазначимо також, що тут імпліцитно проголошується перемога демократії. Бо досконалості (*aretê*) тут досягають вже не виняткові чи шляхетні особистості — всі громадяни можуть її досягнути в міру того, як любитимуть красу та віддаватимуться любові до *sophia*. На початку IV століття оратор Ісократ у своєму «Панегірику» повернеться до цієї теми: саме Афіни відкрили світові філософію².

Ця діяльність включає все те, що має стосунок до інтелектуальної та загальної культури: спекуляції досократиків, науки, що народжуються, теорії мови, риторичні техніки, мистецтво переконувати. Іноді вона безпосередньо стосується мистецтва аргументації, якщо вірити натякові софіста Горгія в його «Слові на захист Єлени». Остання, говорить він, не відповідає за свої дії, оскільки була змушена так діяти або з огляду на захист богів, або під тиском насильства, або через силу переконання, чи, зрештою, через пристрась. І далі Горгій розрізняє три форми переконання за допомогою мови, одна з яких полягає, за його словами, «у двобої філософських промов». Йдеться, безперечно, про публічні дискусії, в яких софісти змагалися з метою продемонструвати свій талант, протиставляючи

¹ Фукідід, Історія Пелопонеської війни, II, 40, 1 / Пер. А. Білецького.

² Ісократ, Панегірик, §47.

свої промови на теми, які були пов'язані не з конкретною юридичною чи політичною проблемою, а з елементами загальної культури.

Поняття *sophia*

Отже, слова *philo-sophos* та *philo-sophein* передбачають інше поняття — поняття *sophia*, але потрібно все-таки визнати, що в період, що розглядається, ще не існує філософського визначення поняття *sophia*.

Для передачі слова *sophia* модерні перекладачі завжди вагаються між поняттям знання та поняттям мудрості. *Sophos* є той, хто знає і бачив багато речей, багато подорожував, має енциклопедичну культуру, або ж той, хто вміє добре поводити себе в житті і перебуває у щасливому стані? На сторінках цього твору ми часто повторюватимемо, що ці два поняття є зовсім не взаємовиключними: справжнє знання є, зрештою, умінням*, а справжнє уміння полягає в умінні робити добро.

Починаючи з Гомера, слова *sophia* і *sophos* вживалися в найрізноманітніших контекстах з приводу поведінок та схильностей, які, вочевидь, не мали нічого спільного з поведінками та схильностями «філософів»¹. У «Іліаді» Гомер говорить про корабеля, який, завдяки порадам Афіни, був знайомий з усією *sophia*, тобто володів повним умінням². Аналогічно в гімні «Гермесу»³ після розповіді про винахід ліри Гомер додає, що цей бог на основі *sophia* створив ще один інструмент, а саме сірінгу. Відтак у творі йдеться про мистецтво, про музичне вміння.

¹ Gladigow B. *Sophia und Kosmos*. — Hildesheim, 1965; Kerferd G.B. *The Image of the Wise Man in Greece in the Period before Plato* // *Images of Man, Mélanges Verbeke*. — Louvain, 1976. — P. 18–28.

² Гомер, Іліада, 15, 411.

³ Гомер, Гімн Гермесу, I, 511.

Якщо виходити з цих двох прикладів, можна цілком легітимно запитати себе: чи у випадку корабеля, так само як у випадку музиканта, слово *sophia* не означає, швидше, діяльності, практики, які підлягають певним міркам та правилам¹ і передбачають викладання та навчання, хоча, з іншого боку, вимагають також сприяння якогось бога, божественної благодаті, що відкриває ремісникові чи художникові секрети виробництва та допомагає їм у їхній праці?

У подібний спосіб *sophiê* вживається у Солона² в VII столітті до Різдва Христового з метою позначити поетичну діяльність, яка є продуктом водночас тривалого вправляння і натхнення Музами. Подібна сила поетичного слова, яка надихається Музами і надає сенсу подіям людського життя, найясніше постає у Гесіода на початку VII століття. Хоча він не використовує саме слово *sophia*, автор з великою силою виражає зміст поетичної мудрості. Його свідчення ще цікавіше тому, що Гесіод проводить паралель між *sophia* поета і *sophia* царя. Саме Музи надихають царя, який розуміє, як потрібно діяти. Музи проливають на язик та губи свого обранця солодку росу і солодкий мед:

Усі люди звертають свої очі на нього, коли він встановлює справедливість шляхом правильних вироків. Його точна мова може настільки швидко, наскільки це потрібно, заспокоїти найбільші суперечки.

Слова поета також змінюють серця:

Серце людини занурене у траур раптовими тур-

¹ Bollack J. Une histoire de *sophiê* (див. також Gladigow W. *Sophia und Kosmos...*) // *Revue des études grecques*. — 1968. — Т. 81. — Р. 551.

² Солон, Елегії, I, 52.

ботами, а її душа сохне від жалю? Нехай співак, що служить Музам, славить величні дії людей минулого часу чи благодійних богів, що населяють Олімп: вона швидко забуде свої неприємності; вона більше не згадує своїх жалів; присутність богинь одразу відвертає її від цього¹.

Тут ми вже бачимо засадниче для Античності уявлення про психагогічну* цінність дискурсу та фундаментальне значення володіння словом². Словом, що діє у двох, на перший погляд, дуже різних регістрах: у регістрі юридичної та політичної дискусії (цар встановлює справедливість і заспокоює суперечки) та регістрі поетичного зачарування (поети своїми піснями пом'якшують серце людей). Мнемозина, матір Муз, є «забуттям злигоднів та перепочинком від турбот³». У цьому зачаруванні можна розпізнати обриси того, чим пізніше стануть філософські духовні вправи, незалежно від того, належатимуть вони до порядку дискурсу чи порядку споглядання. Оскільки Музи змушують забути нещастя не просто за допомогою краси, пісень та історій, які вони розповідають, вони також відкривають поетові й тому, хто його слухає, доступ до космічного бачення. «Вони радують дух могутній свого батька Зевса»⁴, тому що співають йому та дають можливість бачити «те, що є, що буде, що було», і саме про це говорить у своїй «Теогонії» Гесіод. Епікурейська сентенція, яку приписують учневі Епіку-

¹ Гесіод, Теогонія, 80–103.

² Romeyer-Dherbey G. Les Sophistes... — P. 45-49; Lain Entralgo P. The Therapy of the Word in Classical Antiquity. — New Haven, 1970 (див. F. Kudlien, Gnomon, 1973. — P. 410–412).

³ Гесіод, Теогонія, 55.

⁴ Гесіод, Теогонія, 37.

ра – Метродорові, звучатиме так: «Пригадай собі, що народжений смертним і будучи обмеженим тривалістю життя, завдяки науці природи ти піднявся аж до безконечності простору і часу, а також побачив те, що є, що буде і що було»¹. І ще до Епікура Платон сказав, що душа, якій властиво підноситись думкою і споглядати тотальність часу та буття, не вважатиме смерть тим, чого варто боятися².

Sophia, втім, може позначати також вправність у поведінці з іншими, що може доходити аж до хитрощів та маскування. Наприклад, у збірнику сентенцій, що регламентують основи аристократичного виховання, який на початку VI століття до Різдва Христового написав Феогнід, адресуючи його Кірну, знаходимо таку пораду:

*Кожному зі своїх друзів, Кірне, показуй себе з іншої сторони, пристосовуючи себе до відчуттів кожного з них. Прив'яжись сьогодні до одного, а потім навчись при нагоді змінювати особу. Оскільки вправність (*sophiê*) є більшою навіть за найвищу досконалість (*aretê*)³.*

Відтак ми бачимо багатство та різноманітність складників поняття *sophia*. Ми зустрічаємо їх у легендарних та народних уявленнях, згодом — в уявленнях історичних, як у випадку з образом Семи Мудреців⁴, слід якого можна зустріти вже у деяких поетів VI століття, а згодом у Геродота і Платона. Фалес Мілетський (кінець VII–VI століття) володіє

¹ Див.: Epicure. Lettres, maximes, sentences / Traduit et commenté par J.- F. Ballaudé. — Paris, 1994. — 210. (сентенція 10).

² Платон, Держава, 486 а.

³ Феогнід, Елегійні поеми, 1072, 213.

⁴ Snell B. Leben und Meinungen der Sieben Weisen. — München, 1952.

передусім знанням, яке ми могли б визначити як наукове: він передбачає затемнення сонця 28 травня 585 року, стверджує, що Земля лежить на воді. Окрім того, Фалес має також технічні знання: йому приписують зміну русла ріки. Зрештою, він демонструє і своє політичне яснобачення: намагається врятувати іонійських греків, пропонуючи їм утворити федерацію. У Піттака Мітіленського (VII століття) не зафіксовано жодної політичної активності. Солон Афінський (VII–VI століття), як ми бачили, також є політичним діячем, благодворне законодавство якого залишає довгу згадку, але це також поет, який віршами виражає свій етичний та політичний ідеал. Хілон зі Спарти, Періандр із Корінфа, Біант із Прієни (всі троє живуть на початку VI століття) так само є політичними діячами, що прославилися прийняттями завдяки ним законами або своєю ораторською та судовою діяльністю. Відомості про Клеобула з Лінда є зовсім непевними: ми знаємо лише, що йому приписують кілька поем. Цим Семи Мудрецам приписують максими, «короткі і пам'ятні слова», як каже Платон¹, виголошені кожним із них під час зібрання у Дельфах, коли вони вирішили офірувати Аполлонові у його храмі основи своєї мудрості і присвятили йому надписи, які знають усі: «Пізнай самого себе», «Нічого над міру» тощо. Насправді, усі максими, які вважають витворами Семи Мудреців, були вирізьблені біля храму в Дельфах, а звичай вирізати такі надписи, щоб їх читали усі перехожі, був дуже поширеним у всіх грецьких містах. Так, у 1966 році в Ай-Ханумі, на кордоні теперішнього Афганістану, під

¹ Платон, Протагор, 343 a–b.

час розкопок залишків міста колишнього грецького царства Бактрії відкрили напівзруйновану стелу, яка, як демонструє Луї Робер, містила колись повне зібрання ста сорока дельфійських максим. Їх вирізьбили у III столітті до Різдва Христового завдяки Клеарху¹, учню Аристотеля. Це вказує на значення, яке грецький народ надавав моральному вихованню².

Починаючи з VI століття, з постанням «точних наук», медицини, арифметики, геометрії, астрономії, до поняття *sophia* додається інший складник. Відтепер є не лише «експерти» (*sophoi*) в галузі мистецтв чи політики, є такі і в галузі науки. Втім, починаючи з Фалеса Мілетського, розвивається дедалі точніша рефлексія в галузі того, що греки називали *phusis*, тобто феномена розвитку живих істот, людини, а також Всесвіту; рефлексія, яка часто була нерозривно пов'язана, як, наприклад, у Геракліта і особливо — у Демокрита, з етичними міркуваннями.

Щодо софістів, вони будуть названі так з огляду на їхню увагу до викладання молодим людям *sophia*: «Моею професією, — говорить епітафія Фрасимаха, — є *sophia*»³. Для софістів слово *sophia* означає передусім вправність у політичному житті, проте воно одночасно містить і всі інші складники, які ми щойно розглянули, зокрема, наукову культуру — щонайменше настільки, наскільки вона є частиною загальної культури.

¹ Robert L. De Delphes à Oxus. Inscriptions grecques nouvelles de la Bactriane // Académie des inscriptions et belles-lettres. Comptes rendus. — 1968. — P. 416–457.

² Hadot I. The Spiritual Guide // Classical Mediterranean Spirituality Egyptian, Greek, Roman / Ed. A.H. Armstrong. — New York: Crossroad, 1986. — P. 441–444.

³ Фрасимах, A VIII.